تشخیص و درمان وبا از منظر حکمای طب ایرانی

سهیل نصری رودسری[الف]، محمود خدادوست[ب]، فرهنگ بابامحمودی[ج]، ابراهیم نصیری[د*]

[الف] دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ علوم پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران

[ب] گروه طب سنتی، دانشکدهٔ طب سنتی ایرانی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ایران

[ج] متخصص بیماری‌های عفونی و استاد دانشکدهٔ پزشکی ساری، مرکز تحقیقات بیماری‌های عفونی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران

[د] دکترای تخصصی پژوهشی طب سنتی، استادیار دانشکدهٔ پیراپزشکی ساری، مرکز تحقیقات طب سنتی و مکمل، پژوهشکدهٔ اعتیاد دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران

چکیده

سابقه و هدف: وبا از بیماری‌های عفونی واگیرداری است که در طول تاریخ مشکلات زیادی را برای جوامع انسانی به وجود آورده است و هنوز ریشه‌کن نشده و شاهد بروز همه‌گیری‌هایی از این بیماری در مناطق مختلف جهان و در کشورمان هستیم. هدف از این مطالعه تعیین ویژگی‌های تشخیصی و درمانی وبا از منظر حکمای طب ایرانی است.

مواد و روش‌ها: این تحقیق یک مطالعهٔ مروری کتابخانه‌ای است که با بررسی متون و مقالات تاریخی طب ایرانی و طب رایج و همچنین بانک‌های اطلاعاتی همچون جهاد دانشگاهی SID, PubMed, Google Scholar, Irandoc, Iran medex, Noormags صورت گرفته است.

یافته‌ها و نتیجه‌گیری: طب ایرانی که از پشتوانه غنی و منابع مکتوب به‌جا مانده از حکیمان بزرگی چون علی‌بن‌ربن طبری، محمدبن‌زکریای رازی، علی‌بن‌عباس اهوازی، ابوعلی سینا، جرجانی، عقیلی علوی شیرازی و غیره برخوردار است، علت پیدایی "تب وبایی" را "تب‌هایی که از تباهی آب و هوا پدید می‌آیند"، بیان می‌کند. براساس نظرات حکمای طب ایرانی"تب وبایی" از تغییر و دگرگونی بد در حالت هوا و آب و آمیخته شدن بخارهای بد از درون زمین با هوا و ایجاد "هوای وبایی"به‌وجود می‌آمد. علت به‌وجود آمدن هوای وبایی را عدم جابه‌جایی هوا در میان درختان و گورستان‌ها، وجود برکه‌های راکد و باتلاق‌های متعفن، ماندن کشتگان بی‌کفن و متعفن شدن آنها در پی جنگ‌ها و خونریزی‌ها و جنازه‌های بیماران وبایی، و تغییر مزاج فصول سال ذکر کرده‌اند. تب وبایی مورد اشاره حکمای ایرانی فراتر از بیماری وبایی بوده که ما امروزه می‌شناسیم و شامل چند بیماری واگیر از جمله وبا، طاعون، آبله و سرخک بوده است.

کلیدواژه‌ها: وبا، هوای وبایی، تب وبایی، طب ایرانی، طب سنتی.

تاریخ دریافت: بهمن ۹۶
تاریخ پذیرش: فروردین ۹۷

مقدمه:

استمرار بیماری وبا در جوامع انسانی تا به امروز برخلاف پیشرفت‌های چشمگیر در علم و تکنولوژی مرگ و میر فراوانی را در جهان به‌دنبال داشته است و به‌عنوان یک مشکل جدی به‌خصوص در کشورهای کمتر توسعه‌یافته تلقی می‌شود. از طرفی در منابع طب ایرانی به‌طور گسترده به مبحث وبا، تب‌های وبایی وهوای وبایی پرداخته شده است. اما در یک بررسی جامع در مورد بیماری وبا از نظر طب رایج و طب سنتی و اسلامی، همه‌گیری بیماری در گذشته و حال (۱- ۴) علل بروز در طب جدید و از نظر حکمای طب ایرانی(۵، ۱) روش‌های پیشگیری و درمان بیماری (۲). در دسترس قرار نگرفت، لذا این تحقیق با هدف تشخیص و درمان وبا از منظر حکمای طب ایرانی انجام گرفت.

مواد و روش‌ها:

این تحقیق یک مطالعهٔ مروری کتابخانه‌ای است که با بررسی متون و مقالات اصیل تاریخی طب ایرانی و طب رایج

* فرد مسئول مکاتبات: rezanf2002@yahoo.com

صورت پذیرفته است. همچنین از پایگاه‌های جهاد دانشگاهی (SID), Noormags, Iran medex, Irandoc, Google Scholar, PubMed استفاده شده و در پایگاه‌های فارسی‌زبان ،کلیدواژه‌های وبا، هوای وبایی، تب وبایی، طب ایرانی، طب سنتی و در پایگاه‌های انگلیسی‌زبان، کلیدواژه‌های Cholera, Iranian medicine, Iranian Traditional medicine, Havayvabaei. TabeVabaei مورد جستجو قرار گرفته است. در این مقاله در مجموع ۲۹ منبع واجد شرایط مورد مطالعه قرار گرفت.

یافته‌ها:

حکیمان طب ایرانی به‌طور گسترده به مبحث وبا، تب‌های وبایی و هوای وبایی در منابع مکتوب خود پرداخته‌اند. دانشمندان طب ایرانی "هوای وبایی" را عامل ایجاد طیفی از بیماری‌های واگیر ازجمله وبا، طاعون، آبله و ... که آنها را "تب‌های وبایی" می‌نامیدند، می‌دانستند.

سید اسماعیل جرجانی در *الاغراض الطبیه و المباحث العلائیه*، دربارهٔ هوای وبایی چنین می‌گوید: «تغییر هوا و بد گشتن آن که به‌موجب این تغییر و دگرگونی بیماری و مرگ پدید آید و حیوانات ذکی الحس از ولایتی که وبا در هوای آن پدید آید، بگریزند» (۶). محمدبن‌زکریای رازی در بحث تب وبایی از قول جالینوس بیان می‌کند که «همه گونه‌های تب وبایی ازگندیدگی وعفونت پدید می‌آیند» او تب وبایی را تبی نیرومند و بدفرجام‌ترین تب‌ها می‌شمارد (۷). اخوینی بخاری در *هدایه المتعلمین* علت به‌وجود آمدن وبا را گندیده شدن جوهر هوا می‌داند (۸). ابوعلی سینا در کتاب *قانون* از احتمال به‌وجود آمدن عفونت‌هایی از درون زمین و تأثیر آن بر آب و هوا و وبایی ساختن هر دو، سخن به‌میان می‌آورد (۵). در منابع طب ایرانی از دیگر موارد ایجاد این آلودگی وجود آب‌های راکد، وجود مردار حیوانات و اجساد دفن نشدهٔ انسانی بر روی زمین و ارتباط بیماری با فصول سال و شرایط آب و هوایی فصول قید شده است (۱، ۳، ۵). ابوعلی سینا در بیان علاج تب وبایی بیان می‌کند که «باید هدف اصلی طبیب خشکانیدن و از بین بردن مادهٔ عفونی سبب تب وبایی باشد» (۵). حکیمان طب ایرانی خوراکی‌های اسیدی چون سرکه و مواد ترش مانند غوره و ریواس و انار و سیب و سماق، وترنج ترش و شربت سکنجبین ترش را برای درمان تجویز می‌کردند (۴). از جمله تدابیر لازم جهت دوری از بیماری، دوری از جماع زیاد، اجتناب از رفتن به گرمابه و اجتناب از خوردن میوه‌های تر و ...، در صورت امکان، انتقال از هوای عفن غلیظ کدر گرم به هوای معطّر صاف لطیف معتدل در حرارت و برودت، عنوان کرده‌اند (۱). حکیمان طب ایرانی برای پیشگیری از ابتلا به بیماری وبا داروی ترکیبی شامل" صبر زرد، زعفران و مر" را معرفی می‌کنند. برای درمان بیماری هم انواعی از تریاق‌ها و ادویه و مفردات توسط حکمای طب ایرانی به‌کار می‌رفته است (۵،۱).

بیماری وبا از نظر طب رایج: "وبا" یک بیماری اسهالی حاد است که توسط باکتری ویبروکلرآ ایجاد می‌شود (۱۰). کاشف باکتری وبا، رابرت کخ (Robert Koch)، باکتری‌شناس آلمانی (۱۸۴۳-۱۹۱۰) است (۱۱). این بیماری ظرف چند ساعت موجب دهیدراتاسیون شدید شده و به‌سرعت پیش رفته و منجر به مرگ می‌شود. ایجاد اسهال آبکی به‌واسطهٔ فعالیت توکسین باکتری به‌نام کلراتوکسین است. نتیجهٔ آن ترشح فراوان آب و الکترولیت از سلول‌های روده به‌داخل رودهٔ کوچک است (۱۰). آشامیدن آب آلوده به مدفوع انسان، شایع‌ترین راه اکتساب ویبروکلرآ است. مصرف غذای آلوده نیز موجب گسترش عفونت می‌شود. بنابراین انتقال از طریق آب و غذا و دستان آلوده است (۱۳). برخی افراد بدون علامت‌اند یا فقط اسهال خفیف دارند، اما اغلب اوقات بیماری با شروع

ناگهانی اسهال انفجاری و تهدیدکنندهٔ حیات تظاهر می‌کند. چنانچه مایعات و الکترولیت‌ها جایگزین نشوند، شوک هیپوولمیک و مرگ روی خواهد داد. معمولاً تب وجود ندارد. کرامپ‌های عضلانی ناشی از اختلالات الکترولیتی، شایع‌اند. مدفوع ظاهری شبیه "آب برنج" پیدا می‌کند. بیماران اغلب استفراغ می‌کنند. نبض ضعیف، چشمان گود رفته و پوست بدن سرد است. پوست انگشتان دست و پا چروکیده شده و به همین جهت به آن"دست رختشویان" گویند (۱۳، ۱۰). تشخیص بیماری با یافتن ویبروکلرآ و کشت در محیط‌های انتخابی است (۱۲). رعایت کامل اصول بهداشتی تنها راه مطمئن پیشگیری از وبا است (۱۳). فراهم کردن آب سالم و امکاناتی جهت دفع بهداشتی مدفوع، بهبود وضعیت تغذیه و توجه به شرایط تهیه و نگهداری غذا، می‌تواند به مقدار چشمگیری از میزان بروز وبا بکاهد. تظاهرات آن شامل اسهال و استفراغ و آنتریت است و میزان مرگ و میر آن در صورت عدم درمان به بالای ۵۰ درصد هم می‌رسد. تجویز آنتی‌بیوتیک فقط در هنگام دهیدراتاسیون شدید کاربرد دارد. درمان اصلی با جایگزینی آب و الکترولیت‌های از دست رفتهٔ بدن بیمار است (۱۰).

گستردگی وبا درقرون گذشته

بیماری وبا مسئول هفت پاندمی جهانی در طی دو قرن اخیر بوده، این همه گیری ها از منطقهٔ جنوب آسیا آغاز شده است (۱۴، ۱۰). بر اساس شواهد موجود، بیماری وبا شایع‌ترین بیماری واگیر در قرن نوزدهم میلادی بود. امروزه وبای اپیدمیک همچنان یک معضل بهداشت عمومی در کشورهای در حال توسعه است (۱۰). در ایران نیز همه گیری های زیادی از این بیماری در دو قرن اخیر و سال‌های گذشته به‌وقوع پیوسته، به‌طوری که "عمده‌ترین عامل مؤثر مرگ و میر ناگهانی در ایران عصر ناصری (۱۲۶۴ تا ۱۳۱۳ق/۱۸۴۸ تا ۱۸۹۶م) شیوع مکرر بیماری‌های واگیر از جمله بیماری بومی‌شدهٔ وبا بوده است (۱۵).

از میزان شیوع و گسترش بیماری وبا و موارد پاندمی‌ها و همه‌گیری‌های این بیماری قبل از قرن نوزدهم میلادی اطلاعات درستی در دست نیست. همچنین از میزان اثربخشی و درمان این بیماری در قرون گذشته اطلاعات دقیقی موجود نیست. عقیلی علوی شیرازی در کتاب *خلاصه الحکمه* اشاره‌هایی به منطقه‌ای که بیماری از آنجا منشاء گرفته، می‌کند: «نواحی سهله که در شمال بنگاله واقع است و نزدیک کوه بلاد جتیه، مسموع شده که چنین است» (۱).

امروزه طب رایج منشاء بیماری را نواحی هند و بنگلادش می‌داند:

«وبا، بیماری آندمیک دلتای رود گنگ در شبه قارهٔ هند است» (۱۶، ۱۴، ۱۰).

وبا از نظر حکمای طب ایرانی

ابن‌ابی‌اصیبعه نیز در کتاب *عیون الانباء فی طبقات الاطباء*خود از کتاب بقراط به نام *الامراض الوافده* که *ابیذمیا* هم نامیده می‌شود، نام می‌برد و بیان می‌دارد که در این کتاب بقراط از مرض کشندهٔ «موتان» اسم برده و یادداشت‌هایی در توصیف آن نوشته و اقداماتی را که طبیب باید در برابر آن انجام دهد را شرح داده است (۱۷).

دکتر نجم‌آبادی در حواشی و ملحقات کتاب *الجدری و الحصبه* تألیف ابوبکر محمدبن‌زکریای رازی بیان می‌کند که اولین بار بقراط از هوای وبایی سخن به میان آورده است، پس از وی دیگر اطباء از روش بقراط تبعیت کرده‌اند. اطباء اسلامی نیز هر یک از هوای وبایی شمه‌ای نگاشته‌اند (۱۸).

حکیمان طب ایرانی علت پیدایی "تب وبایی" را تباهی آب و هوا و ایجاد "هوای وبایی" بیان می‌کنند. هوای وبایی

علت به‌وجود آمدن گروهی از بیماری‌ها نظیر وبا، طاعون، آبله و سرخک و... قلمداد می‌شد و می‌توانست این بیماری‌ها را انتشار دهد. بر اساس نظرات حکیمان طب ایرانی، هوای وبایی از تغییر و دگرگونی بد در حالت هوا و آمیخته شدن بخارهای بد از درون زمین با هوا به‌وجود می‌آید. هوای وبایی می‌توانست بیماری‌هایی را ایجاد کند که به آنها "تب وبایی" و گاهی "وبا" می‌گفتند (۵، ۲، ۱).

محمدبن‌زکریای رازی در این باره چنین می‌گوید: "تب‌هایی که از تباهی آب و هوا پدید می‌آیند"(۴).

ابوبکر اخوینی بخاری در این باره چنین می‌گوید: «معنی وبا آن بود کی جوهر هوا کنده کردذ و جن جوهر هوا کنده کردذ موتان آرذ و بیماری‌های وبایی بسیار گردد» (۸).

ابن‌سینا در این باره می‌گوید: «ازآمیزش جرم‌ها و بخارهای زمینی پلید و بدگوهر با آب و هوا، حالتی ناپسند پدید می‌آید».

وی همچنین می‌گوید: احتمال دارد که از درون زمین عفونت‌هایی به‌وجود آید که جزییات آن را درک نمی‌کنیم، این حالت عفونی درون زمینی بر آب و هوا تأثیر بد بگذارد و هر دو را وبایی سازد (۴).

سید اسماعیل جرجانی نیز در این باره چنین می‌گوید: «معنی وبا تغییر هواست و بد گشتن آن، گاه باشد که در باطن زمین بخارهای بد تولد کند و به ظاهر برآید و مضرت آن اندر هوا و آب پدید آید و هرگاه که هوا به سببی از این سبب‌ها که یاد کرده آمد بگردد وبا تولد کند» (۶).

نفیس‌بن‌عوض کرمانی در بیان معنی وبا چنین می‌گوید: «وبا تعفنی است که عارض هوا می‌شود» (۱۹).

حکیم محمداکبر ارزانی در بیان معنی وبا چنین گفته است: «معنای وبا، فساد هواست» (۲۰).

عقیلی علوی شیرازی در این باره چنین گفته است: «بدانکه وبا عبارت از تعفن و فسادی است که عارض جوهر هوا شود که از کیفیت اصلیه خود متحرک گردد» (۲۱).

حکیم محمد اعظم خان چشتی در تعریف وبا و راه‌های انتقال آن چنین بیان می‌دارد: «بدان که وبا تعفن و فساد است که در هوا عارض شود و از کیفیت اصلی متغیر گردد» (۲۲).

چشتی راه انتقال وبا را سه عامل: «استنشاق هوای فاسد، شرب آب متغیر و خوردن میوه‌هایی که توسط آب و هوای وبایی فاسد شده‌اند»، ذکر می‌کند (۲۲).

اسباب و علل بروز وبا از نظر حکیمان طب ایرانی

الف – علل ارضی: بد گشتن هوا به معنای ماندن و عدم تحرک، آمیخته شدن گوهرهای بد از زمین با هوا و در نتیجه تغییر ماهیت هوا از وضعیت طبیعی و عفونت‌پذیر شدن آن، هوا در میان درختان انبوه و حفرات زمین از تحرک باز بماند و نتواند جابه‌جا شود و یا اینکه با بخارات و دودهای بدسرشت آمیخته شود و عفونت بپذیرد و با هوای سالم آمیخته نشود. یا اینکه باد از زمین‌های بد و از گورستان‌ها و میدان‌های جنگ که کشته‌های بسیار بر زمین افتاده، بخارهای بد را به موضع دیگر انتقال داده و هوا را بد می‌کند. یا نوعی بیماری وبای بسیار کشنده در جایی پدید آمده و بسیار کس را کشته است، مردم لاشه‌ها را نسوزانده‌اند و چنانکه لازم است دفن نکرده‌اند و عفونت وبایی پیدا شده است و باد آن را به دیار دیگر انتقال داده است. در این حالت، جانورانی که حس ایشان لطیف‌تر است چون خطاف (پرستو) و لقلق (لک لک)، از ولایتی که هوای آن بد شود بگریزند، حتی اگر تخم گذاشته باشند، آنها را رها کرده و به مناطق خوش آب و هوا کوچ کنند و حشرات و جانوران که از عفونت تولد کنند و ضفدع و آبی و صحرایی

بسیار باشد یا بینند که موش و دیگر جانوران کـه در زمـین پنهان باشد بر ظاهر زمین آینـد و چـون مدهوشـی و متحیـری باشند.

ب- علل سماوی: مشاهدهٔ صورت‌هـای فلکـی و سـتارگان دنبالـه‌دار و شـهاب‌هـا، وزش بادهـای جنـوبی، پدیـد آمـدن سرخی‌ها در هوا و تغییر مزاج فصول به‌نحوی که فصول از نظر گرمی و سردی و حرارت و میزان بارش‌های آسمانی در جـای خودشان نباشند (۲۲، ۵، ۲، ۱).

ارتباط بیماری با فصـول سـال و شـرایط آب و هـوایی مختلف

بهترین سال‌ها آن باشد که هر فصلی به طبع خویش باشـد، برای مثال در فصل پاییز هوا خیلی گرم و یا خیلی سـرد نباشـد و باران‌های معتـدل ببـارد و در فصـل زمسـتان سـرما و بـاران بی‌حد نباشد و بدون باران هم نباشـد و فصـل بهـار بـه غایـت اعتدال باشد و تابستان هم بدون گرما نباشـد و مطـابق معمـول این فصل کـه گـرم اسـت، گرمـی داشـته باشـد. و هرگـاه کـه فصل‌های سال بر ایـن گونـه باشـند در آن سـال وبـا نباشـد و بیماری کمتر باشد. در هوای تر وبا بیشتر از هوای خشک است و به همین سبب است که در تابستان‌هـای گـرم و خشـک وبـا کمتر است. هرگاه هوا نمناک باشد چنان که مـردم پندارنـد کـه باران خواهد بود ولی باران نبارد، ایـن هـم نشـان تبـاهی هـوا باشد. هرگاه که در فصل ربیع هوا سرد باشد و باران‌ها بارد پس باد جنوب آید و روزی چند هوا تیره شود باز مدت یـک هفتـه کمتر یا بیشتر هوا صافی شود و شب‌ها خنک و روزهـا گـرم و فرو گرفته شود و هوای روز تیره بود نشان تولـد وبـا و آبلـه و مانند آن باشد (۲۲، ۵، ۲، ۱).

علائم بالینی و پـاراکلینیکی تـب‌هـای وبـایی از منظـر حکیمان طب ایرانی

حکیمان طب ایرانی برای تب‌های وبایی که مجموعـه‌ای از امراض را شامل می‌شده، علائم و نشانه‌هایی را برشمرده‌انـد. از جمله علائمی که حکیمان طـب ایرانـی برشـمرده‌انـد: اسـهال، استفراغ (قی)، نبض ضعیف و تند، ضعف، بی‌اشتهایی، تشنگی، بی‌خوابی، غش و لیثرغس را می‌توان نام برد (۲۲، ۵، ۲، ۱).

نشانه‌های مدفوع بیماران طـب وبـایی عبارتنـد از: «اسـهال مراری (به رنگ زرد صفرا) که گاهی رنگ سودا (تیره) به‌خـود می‌گیرد و بدشکل و کف‌آلود و بدبو است» کـه حکیمـان طـب ایرانی به آن‌ها اشاره کرده‌انـد، و بـرای قـاروره (ادرار)، حالـت مائی مُرّی سوداوی کـه رنـگ آن بـه سـیاهی مـی‌زنـد را ذکـر کرده‌اند (۲۲، ۵، ۲، ۱).

روش‌های پیشگیری از وبا در طب ایرانی

حکیمان طب ایرانی برای پیشگیری از تب وبایی مجموعـه اقداماتی را مدنظر داشته‌اند از جمله، اجتناب کـردن از خـوردن گوشت، شیرینی و میوه‌های تر، دوری جستن از جماع و حمام و ورزش کردن و کارهایی کـه توصـیه شـده، خـوردن مـواد و غذاهای ترش مانند سرکه، سکنجبین ترش، انار تـرش، غـوره، ریباس، ترنج و لیمو و به‌طور کلی ترکیب کردن مـواد تـرش و قابض با غذاها، اصلاح هوای خانه با پاشیدن سرکه و صـندل و گلاب و کـافور در اطـراف خانـه و خوشـبو کـردن دیوارهـا و خوردن قرص کافور با افشرهٔ جوشاندهٔ ترنج، مالش دادن سـینه با کافور و صندل و گلاب، سرد و خوشبو کردن محل خـواب، برطرف کردن عفونت هوا و جلـوگیری از مـتعفن شـدن آن بـا استفاده از عود خام، عنبر، کندر، مشک، کوشنه شیرین اسـترک، سندروس، صمغ انگدان، سقز، میخک، مصطکی، درخـت بنـه، لادن، عسل، زعفران، سک، ثمر سرو، ثمـر سـرو کـوهی، دوال، غار، مشک زمین، گورگیاه، عرعر، سوسن زرد، شـابانک، بـادام تلخ و برباله (۲۲، ۵، ۲، ۱).

حکیم اخوینی که در قرن چهارم هجری- قمری می‌زیسته توصیه می‌کند که «از همنشینی نزدیک با بیمار وبایی» اجتناب شود (۸).

حکیم ارزانی و حکیم عقیلی علوی شیرازی، ضمن اینکه ریاضت (ورزش و فعالیت بدنی سخت) را برای اینگونه بیماران مناسب نمی‌دانند، نشستن در ارجوجه (گهواره) را بهتر از سکون مطلق می‌دانند (۲۰، ۱).

عقیلی علوی شیرازی در تأیید نظر شیخ‌الرئیس معتقد است که برای در امان بودن از آفت وبا، سرکه نافع‌ترین چیز است و پیشنهاد می‌کند که در ایام وبا آب آشامیدنی را با مقدار کمی سرکه مخلوط کنند (۱).

حکیم محمداکبر ارزانی دهلوی نیز معتقد است چون به‌واسطهٔ فساد هوا و ارض، آب نیز فاسد می‌شود، احتیاط را در خوردن آب جوشیده می‌داند:

«و از آنکه به فساد هوا و ارض، آب نیز فاسد می‌شود، احوط آن است که آب جوشیده خورند و از آب‌های چاه و حوض احتراز فرمایند» (۲۰).

عقیلی علوی شیرازی بر اساس اینکه وبا به‌واسطهٔ اسباب ارضی باشند یا سماوی و یا هر دو، چنین بیان می‌دارد:

«اگر از اسباب سماویه است، سکونت در خانه‌های غائر پست مسقف محفوظ به دیوارهای طویل رفیع و تعدیل و اصلاح هوای آن و اگر از اسباب ارضیه است، لازم است که در اماکن مرتفعه و صحراهای بلند وسیع سکنی کنند.

و هرگاه فساد از هر دو سبب سماوی و ارضی باشد، آن هنگام خانه بهتر از صحراست، زیرا که خانهٔ محصور اندک را اصلاح کردن ممکن است. اگر تواند شد که نقل مکان به بلدی و جایی که در آن جا وبا نرسیده و سرایت نکرده کنند، بهترین تدابیر است و اگر ممکن نباشد انتقال، به تدبیر آن مکان کوشند» (۱).

یکی از راه‌هایی که حکیمان طب ایرانی جهت مصون ماندن از آفت وبا ذکر کرده‌اند، نقل مکان به بلدی و جایی است که در آنجا وبا نرسیده و سرایت نکرده است (۲، ۱).

گوشت‌ها را به سماق و زرشک و ریواج و ناردانه و غوره و سرکه باید پخت و اندک‌تر از عادت روزگارهای دیگر باید خورد تا امتلاء تولد نکند و هلام و فسرد و وسوس به آب غوره و سرکه و آب لیمو و آب سماق سخت نیک باشد و سرکهٔ کبر (سخت) سود دارد (۶).

روش‌های درمان بیماری وبا در طب ایرانی

حکیم ابوعلی سینا در علاج تب وبایی می‌گوید: «باید هدف اصلی طبیب خشکانیدن و از بین بردن مادهٔ عفونی سبب تب وبایی باشد». حکیمان طب ایرانی روش‌های درمانی را برای درمان تب‌های وبایی ارائه کرده‌اند که برخی از این روش‌ها مشابه روش‌های پیشگیری از بیماری وبا است مانند خوردن مواد ترش همراه با غذا و گوشت نظیر سماق و زرشک و ریواج و ناردانه و غوره و سرکه و آب لیمو و... همچنین بخور کردن و دود دادن موادی مانند: صندل، کافور، پوست انار، آس، سیب، به، آبنوس، چوب ساج، چوب و ثمر گز و ریواس و غیره (۲۲، ۵، ۲، ۱).

ابن‌سینا در قانون داروی ترکیبی شامل صبر زرد، زعفران و مُرّ را برای جلوگیری از ابتلاء به وبا معرفی می‌کند، رازی نیز به ترکیب مشابهی از روفس که حاوی دو جزء صبر، یک جزء زعفران و یک جزء مر است، اشاره می‌کند. دلایل ترکیب این مواد توسط طبیبان قدیمی این‌طور بیان شده است که صبر مقوی معده است و استفراغ رطوبات کند و مُرّمَکّی مانع عفونت است و زعفران مفرح قلب و منعش حرارت غریزیه و مانع عفونت و مصلح ضرر صبر است (۲۴).

عقیلی علوی شیرازی برای درمان وبا بیش از سایر حکیمان ایرانی به داروهای ترکیبی (قرابادین) و تریاق‌ها اشاره کرده

است که از جملهٔ آنهـا تریـاق فـاروق و مثرودیطـوس، انگـژد، تریـاق الطـین و جـدوار خطـایی و فـادذهر معـدنی برشـعثا و فلونیای رومی و مفرحات یاقوتیه است (۲۱، ۱).

نتایج تحقیق در خصوص شاخص‌های مرتبط با بیماری وبا در متون طب ایرانـی و طـب رایـج برحسـب تعریـف، علـت، علایم، پیشگیری و درمان وبا در جدول شمارهٔ یک نشـان داده شد. همچنین متغیرهای دموگرافیک بیماری وبا اقتباس شـده از طب رایج و متـون طبـی تـاریخی ایـران در جـدول شـماره ۲ نمایش داده شده است.

جدول۱- مقایسهٔ بیماری وبا در متون طب ایرانی و طب رایج برحسب تعریف، علت، علایم، پیشگیری و درمان وبا

ردیف	سرفصل	در کتاب‌های طبی تاریخی ایران	در طب رایج
۱	تعریف وبا	وبا، عبارت از تعفن و فسادی است مهلک که عارض جوهر هوای مرکب می‌شود (۲۲، ۲۱، ۸، ۵، ۳، ۲).	بیماری اسهالی حاد که می‌تواند موجب دهیدارتاسیون و مرگ شود (۲۶، ۱۴، ۱۰).
۲	علت بیماری وبا	تباهی آب و هوا (۲۲، ۲۱، ۵، ۳، ۲)	باکتری ویبریو کلرآ (۲۶، ۲۵، ۱۴، ۱۲، ۱۰).
۳	علائم بالینی بیماری وبا	ظاهر بدن سخت گرم نباشد و در باطن سوزش و بی‌قراری و حرارت قوی بود. سرفهٔ خشک ، نفس بزرگ و بلند و پیاپی، گاهی دچار شکم‌روش خواهد شد. گاهی بی‌اشتهای، درد در ناحیهٔ قلب، آماسیدن سپرز (طحال)، بی‌خوابی، استسقاء، نبض در بیشتر حالات پیاپی و کوچک می‌زند، تشنگی شدید و خشکی زبان و دهان، لیثرغس عارض شود و به کزاز و تشنج منجر می‌شود (۲۲، ۲۱، ۷، ۳).	برخی بدون علامت هستند یا فقط اسهال خفیف، بقیه با اسهال انفجاری و تهدیدکنندهٔ حیات، معمولاً بدون تب، کرامپ‌های عضلانی ناشی از اختلالات الکترولیتی شایع‌اند. هیپوتانسیون وضعیتی، ضعف، تاکیکاردی و کاهش تورگور پوست، دست رختشویان (۱۴، ۱۰).
۴	علائم پاراکلینیکی	اسهال مراری (به‌رنگ زرد صفرا) گاهی رنگ سودا به‌خود می‌گیرد و بدشکل و کف‌آلود و بدبو است. ادرار (قاروره) حالت مائی مری سوداوی که به سیاهی می‌زند، پلیدی‌های بدبو، بالا آوردن تلخابی و شکم‌روش تلخابی (۲۲، ۲۱، ۳).	مدفوع "آب برنجی"، افزایش هماتوکریت، افزایش اوره و کراتینین، اسیدوز خون، کشت در محیط اختصاصی TCBS (۲۷، ۲۵، ۱۴، ۱۰)
۵	توصیه‌های پیشگیری وبا	اجتناب از خوردن گوشت، شیرینی و میوه‌های تر، دوری جستن از جماع و حمام و ورزش کردن، خوردن مواد و غذاهای ترش، اصلاح هوای خانه با پاشیدن سرکه و صندل و گلاب و کافور در اطراف خانه و خوشبو کردن دیوارها و خوردن قرص کافور با افشرهٔ جوشاندهٔ ترنج، سرد و خوشبو کردن محل خواب ، برطرف کردن عفونت هوا (۲۲، ۲۱، ۸، ۵، ۳، ۲).	آب سالم و بهداشتی، دفع بهداشتی مدفوع، بهبود وضعیت تغذیه (۲۷، ۲۵، ۱۴، ۱۰)
۶	درمان بیماری وبا	تنقیهٔ بدن و تخفیف آن از رطوبات فاضلهٔ زائده و تعدیل غذا و مسکن، خوردن مواد ترش همراه با غذا و گوشت نظیر ناردانه، غوره، سرکه و آب لیمو و... قرابادین ترکیبی از زعفران، صبر، مر، مثرودیطوس و غیره (۲۲، ۲۱، ۲۰، ۵، ۳، ۲)	جبران آب و الکترولیت با سرم ORS در دهیدراتاسون شدید با تجویز آنتی‌بیوتیک (۲۷، ۲۵، ۱۴، ۱۰).
۷	میزان شیوع و گستردگی وبا	اطلاعات دقیقی در دسترس نیست	وبا در هند و جنوب شرقی آسیا اندمیک است. هفت پاندمی بین سالهای ۱۸۱۷ و ۱۹۶۱ رخ داده است و منشاء آن عمدتا از آسیا، به‌ویژه از شبه قارهٔ هند بوده (۲۷، ۲۵، ۱۴، ۱۰).

جدول۲-مقایسهٔ متغیرهای دموگرافیک بیماری وبا در طب رایج و متون طبی تاریخی ایران

ردیف	شاخص ها	در طب رایج	در کتابهای طبی تاریخی ایران
۱	سن	در کودکان شایع‌تر، در همه‌گیری‌ها تقریباً کودک و بزرگسال یکسان (۲۶، ۲۵، ۱۴، ۱۰).	ذکر نشده
۲	جنس	در مردان شایع‌تر است (۲۶، ۱۶، ۱۰)	ذکر نشده
۳	سطح زندگی	معمولا قشرهای پایین، در همه‌گیری‌ها تقریباً تمام اقشار مبتلا می‌شوند (۲۶، ۱۶، ۱۰)	ذکر نشده
۴	مناطق درگیر	نواحی آندمیک در آسیا و عمدتا در شبه قارهٔ هند (۱۴، ۱۰)	بیشتر مناطق مرطوب و کم ارتفاع (۲، ۱)
۵	میزان شیوع	هفت پاندمی در دو قرن اخیر شیوع داشته، همچنان وجود دارد ولی از شدت آن کاسته شده است (۲۶، ۱۶، ۱۴، ۱۰)	اطلاعات دقیقی در دست نیست، عقیلی خراسانی اشاره‌ای به منطقه سهله در شمال بنگاله دارد (۱)
۶	روش دفع فاضلاب	بهداشتی (۲۶، ۱۶، ۱۴، ۱۰)	تلویحاً تأکید شده (۲۲، ۲۱، ۳)
۷	ویژگی آب مصرفی	آب سالم و بهداشتی (۲۶، ۱۶، ۱۴، ۱۰)	احوط در خوردن آب جوشیده (حکیم ارزانی) (۲۰) شرب آب متغیر موجب وبا (حکیم اعظم خان چشتی) (۲۲) اصلاح آب آشامیدنی به‌وسیلهٔ افزودن مقداری سرکه (عقیلی) (۱)
۸	فصل رایج وبا	به فصول وبایی اشاره شده (۱۴، ۱۰)	هرگاه فصول در جای خود نباشند، وبا می‌آید (۵، ۲، ۱)
۹	نحوهٔ وزش باد	اشاره‌ای نشده	به وزش بادهای جنوبی در ایجاد وبا تأکید شده(۵، ۲، ۱)

سایر بیماری‌های تب وبایی

طاعون

حکیمان طب ایرانی قادر بودند که بیماری وبا را از طاعون تمیز دهند، هر چند در بیان تب‌های وبایی گاهی از طاعون نیز نام برده شده، ساوجی، در کتاب دستور الاطباء فی دفع الطاعون و الوباء می‌نویسد:

«اما طاعون لغت یونانی است و تعریف کرده‌اند او را اولاً به هر ورم که بوده باشد در لحوم غدیه یا حساسه مثل لحم بیضتین و پستان و لحم زیر زبان یا غیرحساسه مثل زیر بغل و کشالهٔ ران و پشت گوش، بعد از این تعریف گفته‌اند باید از اورام حاره باشد که قتاله باشد، بعد اصطلاح کرده‌اند از برای هر ورم قتّالی که مادهٔ او مستحیل شود به سمیّت و فاسد کند عضو را و متغیر کند لون اطراف و حوالی خودش را و بسیار اتفاق می‌افتد که ترشح می‌کند خونی و صدیدی و مؤدی می‌شود کیفیت ردیه او به سوی قلب از شرایین، پس حادث می‌شود قی و خفقان و غشی و اگر شدید شود اعراض آن ورم مهلک است» (۲۸).

ابن‌سینا در باب طاعون چنین بیان می‌کند:

«ورمی که آن را طاعون می‌نامیم و کشنده است عبارت است از نوعی ورم که مادهٔ به‌وجود آورندهٔ آن به گوهری سمی تبدیل می‌شود و اندام ورم کرده را فاسد می‌کند و رنگ طرف‌های نزدیک اندام ورم کرده را تغییر می‌دهد و ممکن است خون و چرک از آن بیرون آید و از راه شریان‌ها تأثیر بر قلب بگذارد که قی کردن، طپش قلب و غش کردن از نشانه‌های آن است» (۲۹).

سایر بیماری‌های تب‌های وبایی (آبله و حصبه)

غیر از طاعون، از دیگر بیماری‌های مطرح در تب‌های وبایی، می‌توان از بیماری آبله و حصبه (معادل سرخک در طب رایج) نام برد. محمدبن‌زکریای رازی در کتاب *الجدری و الحصبه* (آبله و سرخک) به اختلافات این دو بیماری پرداخته و آنها را تشریح و از هم تفکیک کرده است (۱۸).

بحث:

حکیمان طب ایرانی علت پیدایی "تب وبایی" را تباهی آب و هوا و ایجاد "هوای وبایی" بیان می‌کنند، "هوای وبایی" یکی از راه‌های انتقال تب‌های وبایی از منظر حکیمان طب ایرانی است و نباید دربارهٔ نقش و اثر آن در اشاعهٔ تب‌های وبایی مبالغه کرد. حکما به فساد و تغیر آب و هوا (هر دو) اشاره و تأکید کرده‌اند.

نمی‌توان نقش تغییر مزاج فصول و میزان رطوبت و بارندگی و وزش بادها و جریان هوا را در بروز و شیوع بیماری‌های واگیر از جمله وبا، نادیده انگاشت. به‌طوری که طب رایج هم بیماری را با "فصول وبا" و دمای هوا و میزان بارندگی و سیل مرتبط می‌داند:

در مناطق آندمیک، بار بیماری اغلب در "فصول وبا" بیشترین است و با دمای بالا، بارندگی‌های شدید و سیل مرتبط است؛ اما وبا می‌تواند در تمام طول سال به وقوع پیوندد (۱۰).

در ارتباط با تباه شدن هوایی که از روی مرداب‌های پر از آب عبور کرده و تغییر ماهیت داده و هوای مناطق سالم را هنگام عبور تباه می‌کند، بدیهی است هوا یکی از راه‌های انتقال بیماری‌های واگیر به‌خصوص بیماری‌های تنفسی و ویروسی است.

در طب ایرانی، تعفن آب‌های ایستاده و آب نیستان‌ها و مرداب‌ها از دیگر عوامل ایجاد بیماری‌های واگیر وبایی ذکر شده که راه انتقال بیماری وبا مطابق دیدگاه‌های طب رایج است و همین‌طور باقی ماندن جنازه‌های کشتگان یا در اثر جنگ‌ها و خونریزی‌ها و یا جنازه‌های بیماران دفن نشده و سوزانده نشده که این مورد هم با دانش طب رایج در سرایت و انتقال بیماری‌های واگیر از طریق جنازهٔ اموات، مطابقت دارد. به‌طوری که در کتاب طب داخلی هاریسون (بیماری‌های عفونی) اشاره شده است:

«این طغیان‌ها (همه‌گیری‌های وبا)، اغلب به دنبال جنگ یا وقایعی هستند که منجر به درهم ریختن اقدامات بهداشتی عمومی می‌شود» (۱۰).

از مقایسهٔ علائم بالینی و پاراکلینیکی بیماری وبا از منظر منابع طب ایرانی و طب رایج مشخص می‌شود که بسیاری از این علائم مشابهت زیادی با هم دارد. به عنوان مثال علائم اسهال، استفراغ (قی)، نبض ضعیف و تند، ضعف، تشنگی، بی‌اشتهایی، بی‌خوابی، غش و لیثرقس در طب ایرانی ذکر شده (۲۲، ۵، ۲، ۱)، با علائمی که در طب رایج بیان شده نظیر اسهال، ضعف، تاکیکاردی، نبض ضعیف یا فقدان نبض، چشمان گود رفته، تشنگی، پوست چروکیده (زن رختشوی)، خواب آلودگی و کما (۱۴، ۱۰) مطابقت یا مشابهت دارد.

به‌کارگیری مفردات و غذاهای ترش و پاشیدن سرکه و گلاب که Ph اسیدی دارند، در محیط خانه، به‌دلیل این‌که ویبریوکلرا، عامل بیماری وبا در محیط قلیایی امکان رشد و تکثیر بیشتری را دارد و در محیط اسیدی از بین می‌رود، خالی از فایده نبوده و می‌توانسته در پیشگیری بیماری مؤثر باشد. بسیاری از مفردات و مفرحات و رایحه‌هایی که از آنها برای درمان و پیشگیری در منابع طب ایرانی نام برده شده، خاصیت ضدعفونی‌کننده و تسکین‌دهنده داشته‌اند.

حکیمان طب ایرانی از سالم‌سازی محیط زیست و ضدعفونی لباس‌ها و بستر بیمار نیز غافل نبودند و پاشیدن

سرکه و گلاب و برخی مفردات را در محیط خانه به‌عنوان راهکار مقابله با وبا ارائه می‌کردند و پیشنهاد می‌کردند که بیمار لباس خود را با سیر و سرکه و پیاز آغشته کند (۲۲، ۵، ۲، ۱).

در مقایسهٔ روش‌های پیشگیری هر دو طب به فراهم کردن آب سالم و اصلاح روش‌های تغذیه تأکید دارند.

برخی از نظرات قابل تأمل حکیمان طب ایرانی در خصوص بیماری وبا و تب‌های وبایی و راه‌های پیشگیری و درمان به‌طور خلاصه به این شرح بوده است:

الف- نظریهٔ تعفن و فساد آب و هوا به‌عنوان اشاعه‌دهندهٔ بیماری وبا که توسط بیشتر حکیمان بیان شده است.

ب- نظریهٔ ابن‌سینا در خصوص منشاء بیماری‌های وبایی (آمیزش جرم‌ها و بخارهای زمینی پلید و بدگوهر با آب و هوا). ابوعلی سینا را باید اولین کسی دانست که نظریهٔ جرم‌های بیماری‌زای میکروبی را مطرح کرده است.

ج- نظر حکیم اعظم‌خان چشتی در خصوص انتقال تب‌های وبایی از سه طریق استنشاق هوای فاسد، شرب آب تغییر ماهیت داده و خوردن میوه‌هایی که توسط آب و یا هوا فاسد شده‌اند.

حکیم اعظم خان چشتی به "شرب آب متغیر"در ابتلاء به بیماری اشاره کرده است که مهمترین راه انتقال بیماری وبا از دیدگاه طب رایج است.

د- نظر حکیم ارزانی در خصوص لزوم جوشانیدن آب آشامیدنی جهت مصون ماندن از بیماری‌های واگیر.

ه- نظر حکیم اخوینی در خصوص اجتناب از همنشینی نزدیک کردن با بیماران وبایی.

و- نظرحکیم عقیلی علوی شیرازی در خصوص منشاء اپیدمیولوژیک بیماری وبا که "نواحی سهله در شمال بنگاله" را عنوان کرده که با مطالعات طب رایج در خصوص منشاء

بیماری وبا مطابقت دارد. همچنین نظر عقیلی علوی شیرازی در تأیید نظر شیخ‌الرئیس که «برای در امان بودن از آفت وبا، سرکه مفیدترین چیز است» و پیشنهاد وی مبنی بر اینکه در ایام وبا آب آشامیدنی با مقدار کمی سرکه مخلوط شود (سرکه PH محیط را کاهش می‌دهد، این کار می‌توانسته از انتشار آلودگی توسط آب‌های آلوده جلوگیری کند).

ز- نقش و اثر روایح مفرح مذکور در متون طب ایرانی، جهت علاج یا تخفیف عوارض بیماران فوق و بیماران دچار مشکلات روحی- روانی همچون افسردگی و اضطراب.

ح- نقش فصول و شرایط آب و هوایی مختلف در بروز بیماری وبا و سایر بیماری‌های واگیر، باتوجه به اینکه منابع طب رایج هم به فصول وبایی اشاره کرده‌اند.

نتیجه‌گیری:

هر چند علائم و نشانه‌های وبا در متون طب ایرانی با علائم و نشانه‌های آن در طب رایج، مشابهت‌های زیادی دارد، وبا در طب رایج بخشی از مجموعه بیماری‌های معرفی شده در منابع مکتوب طب ایرانی تحت عنوان "تب‌های وبایی" و یا "وبا" است. نظر به این‌که طب ایرانی از ظرفیت بالایی جهت ارائه راهکارهای حفظ الصحه و درمانی برخوردار است، ضرورت دارد که توصیه‌های بهداشتی و درمانی طب ایرانی به‌عنوان معین طب نوین، مورد ارزیابی و تحقیق قرار گرفته و از توانایی‌های آن استفاده شود.

References:

1. Aghili Alavi Shirazi MH. *Kholasat al-Hekmah*. Qom: Esmaeilian; 2007.p:921.
2. Jorjani E. *Zakhireh Kharazmshahi*. Tehran: Safir Ardehal Publications; 2015. p:191-196.
3. Arzani MA. *Teb e-Akbari*.Tehran: publisher ALmaei; 2012. Vol.2
4. Rhazes. *Al-Mansori fi al-Tibb*.Translated by: ME Zaker. Tehran: Tehran University of Medical Sciences; 2009. p:538-539.
5. Avicenna. *Al-Qanun fi al-Tibb* (The Canon of Medicine).Translated by: Abdul Rahman Sharafkandi. Tehran: Soroush Publisher; 1989.p:186-192.
6. Jorjani E. *Al-Aghraz al-Tebbiah va al-Mabahes al-Alaeiah*. Tehran: Tehran University Publications; 2006.Vol.2, p:802.
7. Rhazes. *Al-Havi*.Tehran: Shahid Beheshti University of Medical Sciences Publications; 2015.p:147.
8. Akhawayni A. *Hedayat al-Moteallemin fi al-Tibb*. Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad Publications; 1992. p:620-6230
9. Karimkhanzand M. Iranian Medicine's Encounter with the Cholera and Plague Epidemics in Qajar Iran in the 19th Century. Journal Management System. 2015: 10(2); 93-126.
10. Fauci, Dennis L Kasper, Anthony S Fauci, Stephen L Hauser, Dan L Longo, J Larry Jameson. Harrison's principles of internal medicine. 19th edition. New York: McGraw Hill Education; 2015.
11. Mehrabi V. World Medical Illustrated History. Tehran: Medical Illustrated History publications; 1988. Vol.8, p:3922. [In Persian].
12. Mcpherson RA, Pincus MR, Henry s. Clinical Diagnosis and Management by Laboratory methods. 22th edition. Saunders Elsevier; 2011.
13. Saebi E. Infection disease in Iran:Bacterial disease. Theran: Rosbehan publications;1966. p:503-520. [In Persian].
14. Carroll KC, Butel JS, Morse SA, Mietzner T. Medical Microbiology. 27th edition. Mc Graw Hill (LANGE), New Delhi; 2016.
15. Zahed F, Mosavi H. Effect of Cholera on Iran's Economy in the Naseri Period. Meskoeyh; 2011:7(23): 59-83.
16. Yavari P. The Epidemiological Reference Office of Iran's Common Diseases. Tehran: Gap publications; 2014: p:171-178. [In Persian].
17. Ibn abiosaybeh A. *Oyoon al-Anba fi Tabghte al-Ateba*. Translated by Ghasban SJ.Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine; 2007.p:74-75.
18. Rhazes. *Aljodari val-Hasbeh*. Translated by: M Najmabadi. Tehran: Tehran University; 1965.
19. Kermani NA. *Sharhe al-Asbab va al-Alamat*. Translated by: Al-hoseini AM. Tehran: Almaei. Publications; 2015. p:519-520.
20. Arzani-Dehlavi MA. *Tib-e Akbari*. Tehran: Institiute of natural medicine resuscitation,Chogan publications;2015. Vol 2, p:395-400.
21. Aghili Alavi Shirazi MH. *Moalejate Aghili*. Tehran: Research Institute for Islamic & Complementary Medicine, Iran university of Medical Sciences; 2008.p:954-956.
22. Nazemjahan M. *Exir-e Azam*. Theran: Danesh Pajou; 2015. p:2632-2644.
23. Ahmadian Attari MM, Shirzad M, Mosaddegh M. A new look to chapter of "Vabaie Weather" in Iranian Traditional Medicine. Jiitm. 2013; 3(4):406-423. [In Persian].
24. Brooks GF, Carroll KC, Butel JS, Morse SA, Mietzner TA. Medical Microbiology. 26th edition. New Delhi; 2013.
25. Ivor B, Robert-C. G. Gregory Fitz J. Andreoli and Carpenter's Cecil Essentials of Medicine, 9th edition. 2015.
26. Mandell D, Bennett s. Principles and Practice of Infectious Diseases, 8th Edition, Elsevier, 2015

27. Savoji AR. *Dastoor-al-Atebba fi Daf-al-Taoon*. Tehran: Choogan publication; 2013.
28. Afsharifar R, Kasiri M. Analysis of the Spread of Plague in Iran, Interval and Timurid Period (1336 - 1506 A.C). History of Islam and Iran. 2015;24(24):121-38